

המערכה במבואות חיפה

אפריל 1948

סא"ל (מיל') ד"ר אלחנן אורן

האם יש זיקה מבצעית בין משמר-העמק,
רמת-יוחנן ומבצע „נחשון“?

בסוף מרס 1948 עבר על הישוב העברי המשבר המדיני והצבאי החמור ביותר במלחמת העצמאות, בעקבות הנסיגה האמריקנית מתכנית החלוקה, משבר השיירות וניתוק ירושלים. המשבר אילץ את ההנהגה ואת ה„הגנה“ לחולל מהפכה מבצעית: כוחות ללא תקדים רוכזו למבצע „נחשון“ והופעלו בגיזרה נרחבת בתיאום אופרטיבי בשפלה ובהר. לראשונה נכבשו והחזקו שטחים שולטים וכפרים לאבטחת הכביש לירושלים, והחשוב בהם — הקסטל.

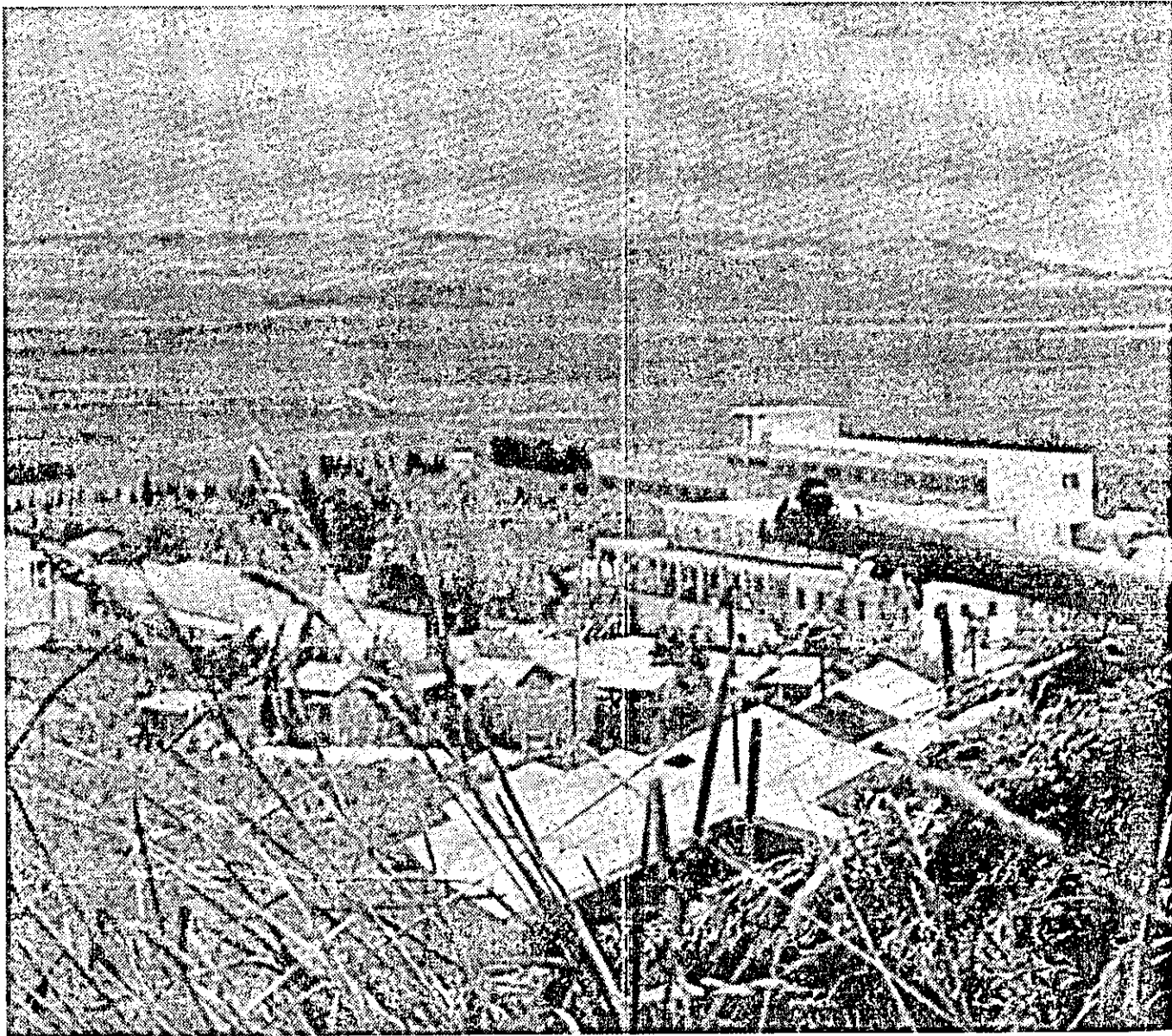
במבצע „נחשון“ נטל הישוב יוזמה מבצעית והשיג מפנה במל-חמה: התטיבות המתארגנות פתחו במתקפות מקומיות לפי „תכנית ד“, כדי להשתלט על הערים המעורבות ולהשיג רציפות מרחבית לקראת הפלישה הבין-ערבית הצפויה.* ה„הגנה“ כבשה את הקסטל בליל 2-3 אפר, ופשטה על מפקדת

* ראה מ' סעיל, השנת הרציפות הטריטוריאלית במלחמת העצמאות, „מערכות“ מס' 225; א' אורן, הכרעה בטרם מדינה — המערכה במבואות ירושלים, אפריל 1948, „מערכות“ מס' 243-244.



חסן סלאמה ליד רמלה בליל ה-4-5 בחודש. בה בעת שרוכזו הכוחות היהודיים מרחבי הארץ למבצע „נחשון“, תקף „צבא ההצלה“ של קאוקג'י את משמר-העמק ב-4 אפר' בין הערביים, ומ-12 בחודש התלקחו קרבות ברמת-יוחנן. האם היתה זיקה מבצעית בין המערכות במבואות ירושלים וחיפה? איך עמדה משמר-העמק בהתקפה עד ליל 8-9 אפר', כאשר נכנסו למע-רכה כוחות חי"ש ופלמ"ח שקובצו לעזרתה? איך הצליחו הללו להדוף את קאוקג'י? מה הוסיפה בין רמת-יוחנן ומשמר-העמק? מקורות חדשים חושפים את טיב הזיקה ההדדית בין המערכות, מגלים פנים חדשות בעמידת הישובים ומצביעים על הישגי הפלמ"ח בהתמודדותו הראשונה עם כוח ערבי כעין סדיר.**

** בין המקורות — זכרונות של קאוקג'י ושל טהא אלי-האשמי, גנרל עיראקי ששימש יועץ במפקדת „צבא ההצלה“ בדמשק. אני מודה ליהושע פלמון על המידע על מגעיו עם קאוקג'י, ולעובדי ארכיון צה"ל — על עזרתם המקצועית המסורה.

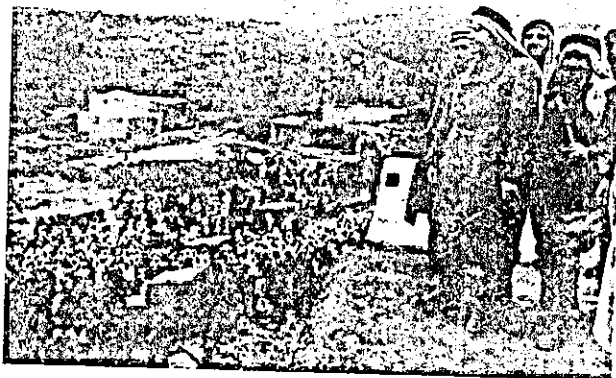


מגע מפעולות אשר תחייבנה אותם להתערב. בזכרונותיו הוא תולה את הסכמתו להסדר זה ב„הוראות של הפוליטיקאים מדמשק“.

בדמשק ישבה המפקדה הבין-ערבית שהקימה הליגה הערבית בחסות שוכרי כוותלי, נשיא סוריה, ובפיקודו של הגנרל העיראקי אסמאעיל ספואת, ומטעמה נתמנה קאוקגי לפקד על כל הכוחות המקומיים בארץ, לרבות נאמני המופתי בהרי ירושלים ובערי השפלה. לעזרת ערביי ירושלים נשלחה גם פלוגת „צבא ההצלה“ בפיקודו של הקצין העיראקי פאדל עבדאללה. למעשה לא הצליח קאוקגי לפרוש מרותו על אנשי המופתי, ששאפו להבליט את מלחמתם העצמאית של ערביי הארץ — הפלסטינים — לעומת מדינות ערב וצבא המתנדבים השכירים של הליגה. עבד אל-קאדר אל-חוסייני נתמנה אמנם למפקד ירושלים מטעם מפקדת דמשק, ומדי פעם בא אליה בתביעות, אך נהג כמפקד עצמאי לכל דבר. קאוקגי נאלץ

מה הניע את קאוקגי לתקוף בגישות לחיפה? החל בחודש ינואר 1948 נכנסו ארצה גדודי „צבא ההצלה“: ב-20 בחודש תקפו את יחיעם וב-16 פבר' את טירת-צבי. בראשית מרס הגיע קאוקגי עצמו וקבע את מפקדתו בג'בע שבשומרון. גדודיו נפרשו בשומרון ובגליל, וליד מפקדתו החזיק קאוקגי פלוגת שריוניות נושאות תותח 2 ליטראות (37 מ"מ) ושתי סוללות תותחי שדה (ארבעה קני 75 מ"מ צרפתיים ושלושה קני 105 מ"מ אמריקניים). השלטון הבריטי השלים עם כניסת הצבא הבין-ערבי הסדיר-למחצה, והתעלם מהמחאה היהודית על „פלישה לעין השמש“¹. הבריטים רצו לפנות את כוחותיהם ללא תקלה, ועד אמצע מרס פינו כמעט כליל את האזורים הערביים; לכן קשרו בסתר מגע עם קאוקגי והבטיחוהו שלא יפריעו לו להתבסס, אם יספק בהגנת המרחב הערבי, ולא יגיח לתקוף את המרחב היהודי לפני גמר הפינוי הבריטי. קאוקגי התחייב אמנם שלא להיתקל בבריטים ולהיי

המשבר היהודי. היא העבירה הוראותיה לקאוקג'י, וגם ישירות למפקדי גדודיו בגליל, וביניהם שכיב והאב שהגיע לשרעם בראש גדוד דרוזי. אך מסתבר שקאוקג'י המתין לראות אם ואיך ישקיעו היהודים כוחותיהם, ויצא לפעולה רק אחרי שה"הגנה" תפסה את הקסטל.⁷



קאוקג'י נואם לפני התחלת ההתקפה על משמר-העמק

לצמצם את פעולתו לשומרון ולגליל, ולעומת זאת לא נמנע המופתי מלהחדיר גם לשם את ממוניו, כדי להקים כוחות הנא-מנים לו. היריבות המדינית והאישית, וטינת המקומיים על התנשאות ה"זרים", עכרו את היחסים ומנעו תיאום צבאי.⁸ ה"הגנה" אמרה לנצל את החיכוכים הפנימיים במחנה הערבי, וכבר במחצית מרס קשרו אנשי הש"י (שירות הידיעות) מגעים ראשונים עם מדלול עבאס, מפקד גדוד "חטין" שנערך כלפי השרון. פגישתם השניה נערכה ב-30 בחודש; הוסכם להימנע מהתגררות ולהתוות גבולות בין הכוחות, ואז הציע מדלול להפגישם עם קאוקג'י עצמו כעבור יומיים.⁹

בליל המחרת, 31 מרס, החלט על מבצע "גחשון". הפיקוד היהודי חשש פן קאוקג'י יתערב בקרבות הפרוודור למרות היריבות עם החוסיינים, או ינצל את יתרון עמדתו המרכזית וקויו הפנימיים בשומרון ובגליל, ויחקוף נקודת תורפה יהודית בעמקים או בחוף. לכן גברה חשיבותה של הפגישה עם קאוקג'י, שנועדה ליום המחרת, ה-1 באפריל. יהושע ("יוש") פלמון עבר את הקוים בלווית מלוה אחד והגיע לגור-שמס ליד טולכרם, הוזה במסדר של אנשי קאוקג'י והסב עמו לשיחה ממושכת.¹⁰ המצביא-ההרפתקן, ששאף להיות שליט הארץ בצאת הבריטים, ציפה שהיהודים יקבלו את מרותו; ייטב להם אם יעסקו במסחר ויניתו את השלטון בידי הערבים, הלווחמים מלידה. פלמון רמז לו שיהודי ארץ-ישראל הם גם חקלאים ולוחמים, ולכן טוב לערבים וליהודים שישאו ויתנו ישירות ולא יניתו לאנגלים או למישהו לסכסכם. כך נתגלגלה השיחה אל המופתי, שגוא נפשו של קאוקג'י עוד מימי שבתם יחד בברלין של היטלר. קאוקג'י הסכים עם אורחו שהמופתי הוא מחרחר מדנים, הפטיר שאנשיו אינם חיילים אלא שודדי דרכים, ובנימה זאת "יעץ" לפלמון: "אודרובהו!" (הכו אותו); ככל שיכו היהודים בחסן סלאמה — בלוד ורמלה — ובעבד אל-קאדר, הוא לא יתערב בכוונתו לשמור על הסטטוס-קו, אלא שכבודו הצבאי מחייב אותו למחות את חרפת זראעה (שירת-צבי).

פלמון הסיק שקאוקג'י לא יחוש לעזרת עבד אל-קאדר, אבל שיער ש"צבא ההצלה" יתקוף את אחד מישובי העמק, והעביר התראת כוונות לישובים. המפקד הערבי היה עשוי להסיק מצדו שאם היהודים יתקפו את אנשי המופתי, לא יחמיץ את ההזדמנות.¹¹ המפקדה בדמשק כבר נתעוררה לתבוע מקאוקג'י לצאת להתקפה, בעקבות האצתו של הפינוי הבריטי והחמרת

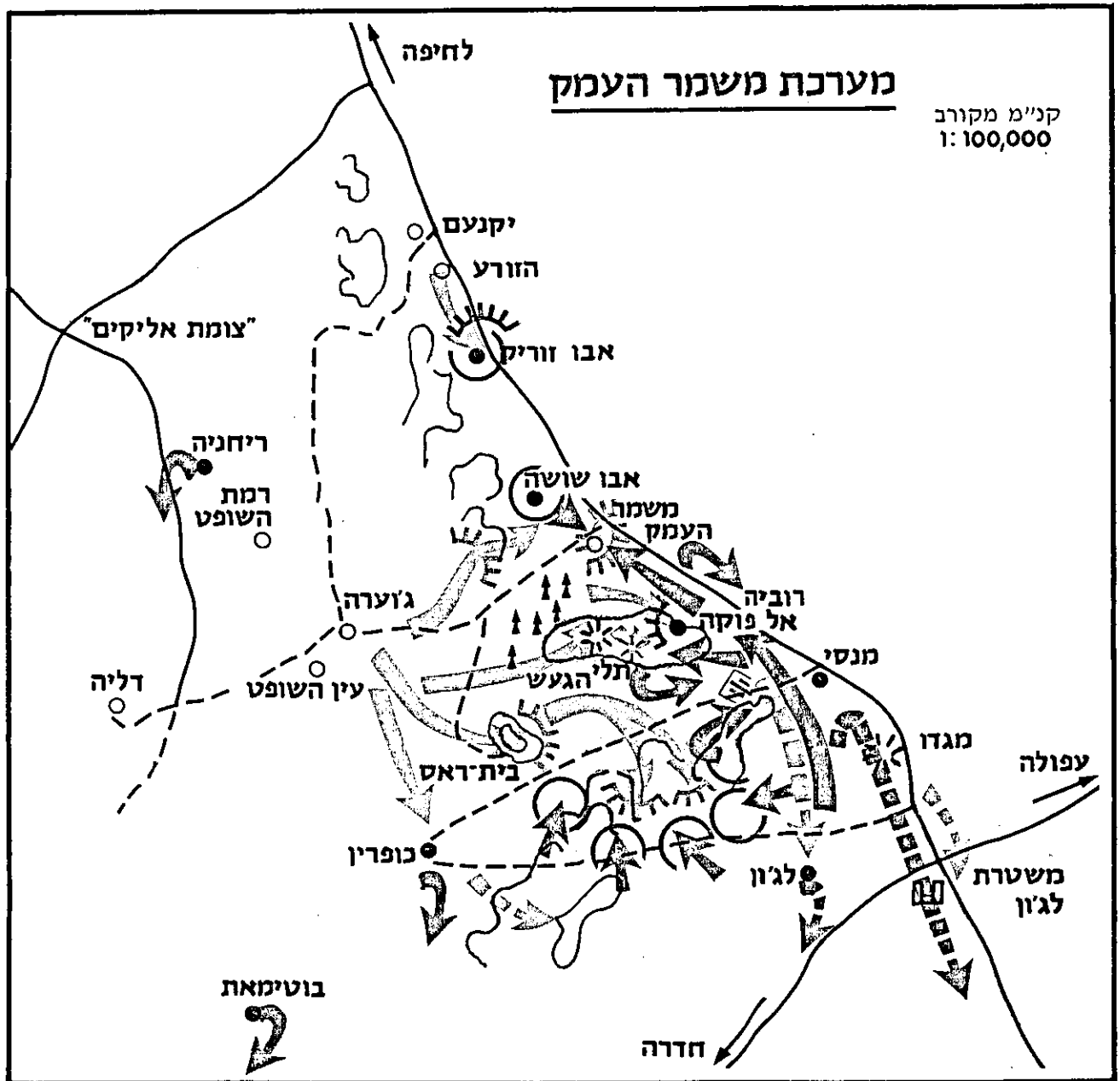
תכנית קאוקג'י והתקפתו הראשונה על משמר-העמק

קאוקג'י החליט לתקוף את משמר-העמק, ולדבריו התכוון רק לפעולה מקומית ש"תלמד את היהודים לקח". לאמיתו של דבר בחר את הקיבוץ כיעד טקטי לפי מגמה אסטרטגית מרחיקת לכת. על כוונתו עמד יצחק שדה, שהמטכ"ל שיגרו לפקד על הכוחות שיכונסו לגיזרה: קאוקג'י ראה עצמו כמצביא מן האסכולה הפרוסית, ורצה לנתק את חיפה במתקפת מלקחיים, "קלאסית"; הוא יכבוש את משמר-העמק, ויתקדם למסעף יקנעם כדי לנתק את חיפה מתל-אביב, והגדוד הדרוזי יתקדם חד-זמנית משפרעם וינתק את הגישות מצפון באיזור כפרי-אטא והקריות.¹²

יצוין, שגם בהמשך המלחמה השכיל קאוקג'י לבחור יעדים טקטיים שרב ערכם המערכתי: בהתקפותיו על סג'רה ביוני וביוני, איים לחסום את כביש כפרי-תבור—בנאל ולנתק את כל הגליל; בהתקפת מגרה באוקטובר איים לנתק את כל צפון עמק החולה. כיוון שקאוקג'י עמד להפר את ההסדר עם הברי-טים בהתקפתו על משמר-העמק, רצה לכבוש את המשק בין לילה ולקבוע "עובדה" עוד בטרם יתערבו הבריטים. הכוח הקרוב ביותר — גדוד סיור של הדיביזיה המוטסת ה-6 (ה"כלניות"), רכוב על שריוניות כבדות — חנה בשדה התעופה רמת-יזרד, וקאוקג'י הציח נכונה שהרק"מ הבריטי לא יצא לדרך בעוד לילה. לכן קבע את שעת ההתקפה ליום א', יום-שבתא הנוצרי, 4 אפריל בין הערביים.¹³

במשמר-העמק נמצאו 600 נפש, מחציתם ילדי הקיבוץ והמוסד החינוכי. עד כה נהג המשק שיגרת שמירה רגילה, והוציא סיורים עד הרכסים שמדרומו. אלה הבחינו בתכונה באיזור מנסי, לרבות הצבת תותחים ומרגמות, ודיווחו על כך למטה הנפה בשריד. הילדים הועברו למחסה בתים שגגותיהם מבטון. והחברים הוצאו לעמדות. כאשר קאוקג'י השלים את היערכות כוחותיו שאליהם צירף גם את כפריי מנסי, כופרין והסביבה — פתח בשעה 1700 בהרעשה החל גדוד "קאדסיה" העיראקי בהס-העצמאות. בתום ההרעשה החל גדוד "קאדסיה" העיראקי בהס-תערות על המשק ההמום, כאשר השריוניות המחפות קרבות לשערי. אך החברים התאוששו ונערכו בעוד מועד לבלום את המסתערים על גדרות המשק. ההפגזה גרמה אבידות כבדות ונוק רב, אך בלילה חבש הקיבוץ את פצעיו ונדרך לבאות. בעת ההתקפה גם ניתקו מהעורף הכפרים השכנים מצפון, אבר-שושה ואבר-זוריק, שפעלו במתואם עם קאוקג'י. בכל זאת הגיעה

* מראשית המלחמה מנעו טידה (כיום טירת-הכרמל) וכפריי המשולש הקטן שמדרום לחיפה (כיום גבע-כרמל, עין-אילה וכרם-מהר"ל) את המעבר בכביש החוף, אלא לפי הסדר עם הבריטים. התעבורה היהרה דית לחיפה פנתה בכביש נחל דליה (ודי מילך) ליקנעם. ומכאן צפונה. ליד יגור נאלצה עוד לעקוף את בלד א-שיח (תל-הנן). פנתה לכפר-אתא. ומכאן נכנסה לבסוף לחיפה דרך הקריות. עד ה"צ'ק פוסט" הבריטי (נקודת הביקורת ממורח לגשר "של"), שהופקד על הסדרת תעבורה ערבית, יהודית ובריטית בלתי מופרעת מכאן העירה, בכביש אשר שימש גם את הפינוי הבריטי.



„משחק הפוגות“
 המפקד הבריטי חש שאין בכוחו לכפות ציות ולא הורה ל„צבא ההצלה“ לסגת, אלא הסתפק בהפסקת אש שהשאירה את התוקפים בעמדותיהם החולשות על המשק. חברי הקיבוץ התרעמו על הבריטים שהניחו לקאוקגי להיכנס לארץ על רכבו ותותחיו, ועתה „מסתכלים בשויון נפש על הרעשת ישוב מלא ילדים“. קאוקגי זעם על הבריטים שסיכלו לפי שעה את יומרותיו, אך נרתע ממבחן כוח.¹² בניסיונות אלה התנסו היהודים, הערבים והבריטים לראשונה באותו סוג של מו"מ דיפלומטי-צבאי של הפוגות, תלונות על הפרתן והסכמים על חידושן, שהפך מאז לתופעת קבע בחיי המדינה למודת המלחמות, ההפוגות, הפסקות האש ושביחות הנשק... מעתה נודע משקל מרכזי למשחק ההפוגות במשמר-העמק.

תגבורת לפנות בוקר — פלוגת „גולני“ באה בדרך השדות. כבר בשעה 0500 בבוקר המתרת, ה־5 אפריל, הגיעו מרמת-דוד שלוש מחלקות שריוניות, והמפקד הבריטי הסדיר הפסקת אש בעזרת קצין מתוו ערבי. פצועי המשק פונו בליווי צבאי בריטי דרך הקוים הערביים בכביש ללג'ון ולעפולה.¹⁰*

* למערכת משמר-העמק מקורות רבים, אבל חלקיים. הספר „משמר-העמק במערכה“ מתאר בעיקר את עמידת הקיבוץ: לעזרתו קובצו בחופזה פלוגת „גולני“, הגדוד הראשון של הפלמ"ח ופלוגות „כרמלי“ ו„אלכסנדרוני“, ב„ספר הפלמ"ח“ ניתנת תמונה ברורה למדי על פעולת הגדוד מליל 8-9 אפריל, ואילו, אבל חלקן של פלוגות החי"ש משלוש החטיבות מתקפה אפילו בספר הסיבותיהן. מייג'ור וילסון מתאר את ההתערבות הבריטית.¹¹

קיר את הכפריים, וכדי „למשוך“ את המו"מ טען המוכתר שיסכימו לשביתת נשק רק אם התוקפים ישלמו פיצויים על נזקי ההרעשה וינצו את התותחים לעיניהם. כן היתנה את ההארכה של ההפוגה בקבלת אישור ממפקדת ה„הגנה“. את תחושת חברי הקיבוץ ביטא י' חזן, שגלוה אל הנשים והילדים בפניו ב־7 בחודש, כדי לייצג את תנועת „השומר הצעיר“ בכנס הועד הפועל הציוני שנערך בח"א. בשריד שמע שהמפקדה מתכוונת להמשיך במערכה לאחר שיפוג מועד ההפוגה בשעה 081600, והודיע שהמשק מוכן לעמוד באש. למחרת הביא י' חזן את דבר הקיבוץ לוועדה המדינית של הועד הפועל הציוני. הוא סיפר על הדיפת ההתקפות ועל תנאי קאוקג' לניתוק המגע, שקל מדוע ירצה קאוקג' לסגת, שיער שאולי נרתע מפני עמידת המגינים, והיררה: „אולי אותם תותחים נחוצים במקום אחר?“¹⁵

כאשר שב המג"ד הבריטי ב־8 בחודש כדי להאריך את ההפוגה, הודיע לו המוכתר שעדיין לא קיבל אישור מלמעלה; משמע, לא נתקבלו תנאיו של קאוקג' למה שכינה „הסרת המצור“. ובכל זאת, הסכים המפקד הערבי להאריך את ההפוגה בעוד יממה.¹⁶ קודם רצה לכבוש את המשק במכת פתע; כאשר נכשל, רצה להקדים ולהסתלק, ועתה השלים עם הריחוק הנמשך של כוחו. מדוע?

הדילמה של קאוקג'

מאז פתח במתקפה, כבר התלבט קאוקג' אם להמשיך בניסיון הכיבוש או לנתק מגע, כי העמידה היהודית וההתערבות הבריטית חברו לסכל את זממו. יתר על כן, בעוד מתמשכת ההפוגה במשמר-העמק, גברו תביעות העזרה מירושלים הערבית. כשתפסו היהודים את הקסטל, נמצא המפקד הירושלמי עבד אל-קאדר בדמשק, אליה יצא בראש משלחת כדי לתבוע נשק ותחמושת מגנרל ספואת, ובהעדר המפקד המופתאי תכפו קריאותיהם של ראשי העיר מקאוקג' שיטול את הפיקוד וישיב את התר. כנראה חזר עבד אל-קאדר עצמו ארצה ב־6 בחודש, והתמסר להכנת התקפה על הקסטל מדרום. בראש אנשיו תקף בליל 7—8 אפר, ומצא את מותו לרגלי הכפר לפנות בוקר. תחילה נודע במחנהו רק שנעדר, ואך לאחר כיבוש הקסטל בצהריים מצאו את גופתו. לירושלים הערבית הגיעה הידיעה על מותו אך לפנות ערב.¹⁸

קאוקג' לא ידע את המצב בירושלים לפרטיו, אבל הקריאות מירושלים זימנו לו אמתלה „מכובדת“ לנתק מגע ממשמר-העמק, להתערב במלוא כוחו בירושלים ולהצילה, ולזכות אף בהכרת המופתי במנהיגותו הצבאית. למעשה, לא עזב „צבא ההצלה“ את משמר-העמק בעוד ההפוגה מתארכת, ובנסיבות אלה החליט קאוקג' לשגר לחזית ירושלים רק פלגה — סוללת תותחים ופלוגה רובאית — „בנצלו לטובתו את המו"מ המתנהל“. בזכרונותיו הוא טוען שנאלץ לחדול מהמערכה במשמר-העמק בגלל מות עבד אל-קאדר וזעקות העזרה מירד-שלים, אלא שנתעבב לקבל אישור מדמשק, ונאלץ לפעול לבסוף על דעתו הוא, כאשר בוששו הוראותיה לבוא.¹⁹ אבל לאמיתו של דבר החליט קאוקג' לשלוח כוח לירושלים בבוקר ה־8 בחודש (ודיווח לדמשק רק בדיעבד...). לפי מה שידוע אז — וכך היה — עדיין החזיקו יהודים בקסטל, ועל מות עבד אל-קאדר עוד לא יכול היה לדעת! הכוח שהוא



חיילי קאוקג' שהשתתפו בקרבות משמר-העמק

אך חזרו הבריטים לרמת-דוד, וקאוקג' אמר לנסות כוחו בשנית. בבוקר ה־6 בחודש הסתפק בצליפות והפעם לא הופיעו הבריטים. בין הערביים, כשעה 1800, פתח שוב בהרעשת תותחים ומגמות, ואחריה שוב תקפו העיראקים, ושוב נהדפו.¹⁸ למחרת בבוקר, ה־7 בחודש, יצא המג"ד הבריטי עצמו למשמר-העמק בראש שלוש מחלקות שריוניות. הוא מצא שהקיבוץ מקיים את ההפוגה, אך הערבים נראו לו תוקפניים. מפקדם במקום — כנראה המג"ד העיראקי מהדי סאלח — סירב תחילה להפסיק את האש והתרברב שבא ללחום ולא לאכול לחם. הוא מוכן להמתין עד לפינוי הבריטי ב־15 במאי, אך חובתו היא להגן על הערבים, כאשר היהודים צולפים על התעבורה הערבית בכביש. משמע, קאוקג' יסכים לשביתת נשק ויוציא את כוחותיו, אם לא יאונה רע לכפרים הערביים באיזור, ובמיוחד לכפרים שבעורף הקיבוץ. „מוכתר“ הקיבוץ, נציגו בפני השל-טון המנדטורי, הסכים להאריך את הפסקת האש לעוד 24 שעות, בתנאי שיפוגו הנשים והילדים בחסות הצבא, ולא עוד דרך קוי הערבים, אלא בדרך שדות לקיבוץ שריד; ובינתיים יקבל הוראות מהממונים עליו ב„הגנה“.¹⁹

חברי המשק המנותק לא ידעו מה מתחולל ברחבי הארץ באותם ימים, אבל גברה ההכרה שיש לרתק את „צבא ההצלה“ למקום ואסור להסכים לשביתת נשק, אם זו תתן לקאוקג' חופש פעולה לנוע לגיזרה אחרת; יש להאריך את המו"מ כדי „להרויח זמן לפלמ"ח“ המתרכז לעזרתם. ה„קלף“ שלהם במו"מ היה האיום בגמול על הכפרים שהצטרפו להתקפה על המשק וניתקוהו מהעורף. חברי המשק הבינו שקאוקג' לא יוכל להפ-

השואף לפעול כצבא סדיר, והיא הצליחה להדוף אותו, לחדור לשטחיו ולכבוש את בסיסי ההתקפה שלו.

קרבות רמת-יוחנן

כזכור, רצה קאוקג'י לפעול בשתי זרועות מלקחיים, וסמך על שכיב והאב שיפעל במתואם עמו. אולם מאז הגיע והאב עם גדודו לשפרעם ב־30 במרס, ישב על הכלים, ומסתבר שמלכת-חילה עשה ככל יכולתו להשתות את פעולתו, ורצה לצאת ידי חובתו בהפגנות סרק. יוש פלמון מעיד שקאוקג'י עצמו תבע מוהאב לפעול מייד לאחר שפתח בהתקפתו, כבר ב־5 בחודש. אולם והאב לא עשה דבר, אלא הריץ מכתבים לדמשק ב־6, ב־7 וב־8 בחודש ודרש תותחי שדה, מרגמות ותותחים נ"ט שבלעדיהם אי אפשר, והבטיח: „מייד לאחר שנקבל את הצידוד המבוקש, נתחיל בהתקפה ממושכת”.²⁷

ב־11 בחודש, כאשר קאוקג'י גלחץ מהאגף ועוד ציפה למחצית תותחיו, הבריך לוהאב שהוא נתון בצרה, ותבע שיסייע לו. הפעם יצאו אנשי הגדוד לתפוס שתי עמדות, ומה־12 בחודש החלו להטריד את רמת-יוחנן בצליפות. לאחר כמה ימים של חילופי אש, נתחוללו קרבות קשים בימי 14—16 אפר, מאוחר מכדי לעזור לקאוקג'י. אותה שעה לא נותרו לחטיבת „כרמלי” כמעט כוחות לתגבור רמת-יוחנן. פלוגה אחת, ואחריה עוד אחת, יכלו אך לעבות את שורות המגינים בעמדותיהם במשק ומחוצה לו. בהגנה ובהתקפות נגד הגיעו עד סף השבירה, אך לבסוף נהדפה גם הורוע הצפונית של מתקפת המלקחיים. שכיב והאב תקף במבודד ומאוחר מדי. כידוע גסתיימה הפרשה בהפ"קת פעולות הגדוד, ולא עוד אלא שהדרוזים הקימו כוח לחם בשורות צה"ל.²⁸

סיכום

בקרבות משמר-העמק ורמת-יוחנן נבלם והוכה „צבא ההצלה” הרחק משערי חיפה, וברור לכל ערכו של הישג מבצעי זה במסכת של „מערכות צפון” בכלל, ובמערכה על חיפה בפרט. קאוקג'י לא יכול היה להתערב עוד כעבור שבוע, כאשר חטיבת „כרמלי” יצאה בליל 21—22 אפר' להשתלט על העיר כולה. אבל ערכה המלא של המערכה במבואות חיפה עולה מכוח תרומתה להכרעת מתקפת „נחשון” במבואות ירושלים. כאשר מגיני משמר-העמק מנעו מקאוקג'י לעבור אל הרי ירושלים בכל כוחו, לא ראו את המלחמה במלוא היקפה, אך את שלהם ולמעלה מזה עשו בעצם נאמנותם למשימה — בעמידתם באמונתם בתגבורת שסופה להגיע ובנכונותם להמשיך בהגנת משקם המוכה. כך גטלו חלקם בהישג שהושג הרחק ממשקם. יש מהסמלי בכך, שלוחמי „חיל שדה” יצאו מג'וערה בלילה בו עלו אנשי „הראל” היגיעים מקרית-ענבים להשיב את הקסטל. יתר על כן, עמידת המשק בהפגזה ובהתמודדות הנמשכת, היו אות לבאות, ומופת המחשל את הישובים באשר הם, לעמוד בפני הצבאות הסדירים בבוא הפלישה. במאבקים המדיניים שקדמו להכרזת העצמאות ולפלישה, חיוקה ואימצה משמר-העמק את ידיהם של חיים וייצמן וחבריו, העומדים בחזית ארה"ב ואו"ם. דברי הנשיא הראשון מבטאים את הערכתו למפנה שנתחולל במערכה: „צבא השחרור” של קאוקג'י ספג מכות הגונות במשמר-העמק. בכמה מחלקי הארץ פתחו כוחות היהודים בהתקפה. ... בעוד אשר באו"ם מתווכחים על [משטר] נאמנות, הולכת ומתהווה המדינה היהודית.”²⁹

החליט לשגר נועד לסייע לכבוש את הקסטל; האם היה שולח כוח מחזיתו, אילו ידע שבינתיים הצליחו אנשי המופתי לכבושו בעצמם? ...²⁰ מדוע נשאר קאוקג'י עם חילו באפס מעשה לפני משמר-העמק, ולירושלים הפריש רק פלגה קטנה? התשובה לכך ברורה: הקיבוץ המותקף והמנותק הצליח לרתק את „צבא ההצלה” בעל כורחו בטקטיקה הדיפלומטית שלו. האיום בגמול נגד הכפרים הערביים אילץ את קאוקג'י להישאר במקום, כדי להרתיע את המגינים מלפעול נגד הכפרים. לכן התערב בקסטל רק במעט מדי ומאוחר מדי.²¹

עמידת משמר-העמק

כבר בעיצומה של המערכה ראה יצחק שדה לציין את עמידת המשק שהוכה ולא נשבר: „המשק לא נכנע... תוקף אנשינו, אימונם, אומץ רוחם עמדו להם גם בקרב זה.”²² אך הערך של עמידת הקיבוץ רב מזה. לפי הכרתם העמוקה, ראו החברים במשקם רק חוליה אחת בשרשרת, וב„משחק ההפוגות” לא ראו רק אינטרס מקומי ושירי, אלא את צרכי הגוש, המרחב, ה„הגנה” והישוב כולו. „לא ידענו שהחלה פעולת „נחשון”, סיפרו החברים לאחר מכן, ובכל זאת תרמו בעמידתם להכרעת מבצע „נחשון” בהרי ירושלים.²³

על הימים המתוחים, כאשר המשק ניצב כמעט לבדו, מספר דוד הכהן. שעשה אז מטעם מגבית ה„הגנה”. בשבתו לסעודת התרמה בקהילה בארה"ב, הממה אותו הודעה שהערבים כבשו את המשק. בקומו לנאום, חש „כחייל במערכה”, החייב להגן על כבוד משמר-העמק, בעוד החברים עומדים על נפשם. ההי"דעה היא שקר, פתח ואמר, סיפר על עשרים וחמש שנותיו של הקיבוץ, וסיים בהתרגשות על החברים ועל ביתם ש„הקימו להם בשמחה ועליו יגנו עד טיפת דמם האחרונה, ולא יסגירו! אלה לא יסגירו!” שעות חרדה ארוכות עוד עברו עליו, עד ששב לניו-יורק ונתבשר שהמשק עמד והמצור הוסר.²⁴

המפנה וההכרעה במשמר-העמק

מהרעשת הפתע של קאוקג'י עברו המישה ימים. בינתיים הגיע יצחק שדה לג'וערה ליד עין-השופט, מקום קורס המ"מים של ה„הגנה”, ונתקבצו אליו מחלקות „הגדוד הראשון” של הפלמ"ח ממשקי הצפון, וכן פלוגות חיי"ש מ„כרמלי” ומ„אלכסנדרוני”. „חיל שדה” — תרתי משמע — פתח בהתקפה בליל ה־8—9. עבר זמנו של משחק ההפוגות, והבריטים משכו ידיהם מהנעשה.²⁵ הגדוד הראשון, בפיקודו של דן לנר, יצא לתקוף את חיל קאוקג'י באגף, ופלוגת „כרמלי” תקפה את אבר-שושה. החלה מערכה ממושכת, בה תקפו היהודים בעיקר בלילה והערי בים ביום. כבר בבוקר ה־10 בחודש הורה קאוקג'י לתותחניו לשוב מהרי ירושלים, ובבואם פתח ב־12 בחודש בניסיון אחרון לכבוש את המשק. אבל הפלמ"ח שבר את ההתקפות, וכוחות חיי"ש השתלטו בינתיים על הכפרים שניתקו את המשק מהעורף. בתגובות מאולצות על איום הפלמ"ח לאגפו, התיש קאוקג'י את כוחו, עד כדי כך שאל-האשמי הפציר בו במברק ב־14 בחודש לחדול מ„קרב התשה” עצמי ולנתק מגע.²⁶ באותו יום גסתיימה אמנם המערכה, כאשר „צבא ההצלה” נסוג אל מעבר לצומת מגידו מזרחה, וכוחותינו ניצלו את ההצלחה והתבססו מדרום לכופרין ולמנסי.

ה„הגנה” הועמדה במשמר-העמק במבחן קרבי ראשון נגד כוח

להלן נאמר בטעות שיום ר' הוא 10 אפר' (אבל צ"ל 9 אפר'). ומאז והלאה "זוים" כל התאריכים ביום.
 14. וילסון, עמ' 187-188; קאוקגי, עמ' 140; משמרהעמק, עמ' 16-17.
 15. משמרהעמק, עמ' 17, 42-43.
 16. וילסון, עמ' 188; קאוקגי, עמ' 42-43.
 17. קורצמן שמע מעוזריו של עבד אל-קאדר, שלמד על כיבוש הקסטל בהיותו בדמשק (קורצמן, עמ' 130-131, והע' 9 לפרק 4 בעמ' 719). גם טהא אל-האשמי פגש ב-6 בחודש נציגים ירושלמיים, שדרשו תותחים ומקלעים להתקפה על הקסטל (האשמי, עמ' 34). ירושלים הערבית קראה לעזרה 4 בחודש; ביום המחרת הורה קאוקגי לפלוגת פאדל עבדאללה לצאת לבית-סוריק, ולצפות שם לכווחת שיגיעו כדי לתקוף את הקסטל מצפון. ב-6 מסר ר' גלילי על ידיעות שקאוקגי, יצטרף למערכה על ירושלים" (מערכות חוב' נו, עמ' 37; ס' הפלמ"ח ב, עמ' לו). משמע, הש"י כבר ביטל את הערכתו הקודמת, שלא יעזור למופתאים.
 18. קורצמן טעה, וכתב שעבד אל-קאדר תקף ביום שובו, ולכן מת-קבל הרושם שנפל ב-7 אפר' בבוקר (קורצמן, עמ' 131-132). לפי מקורות הש"י חזר ב-5 או ב-6 בחודש למפקדתו בביר-זיה. לירושלים הערבית נודע מותו בשעה 081850 (מערכות חוב' נו, עמ' 37; חוב' 243-244, עמ' 37).
 19. לפי הזכרונות ביקשה טולכרם עזרה ב-6 אפר'; ב-7 נפל עבד אל-קאדר, והגיעה אליו משלחת מירושלים; למחרת קיבל עותק של מברק מירושלים לדמשק, התובע שיעבירוהו לקסטל; התשובה נשתתחה, ההפצרות גברו, ואז שלח כוח בחסות המו"מ (קאוקגי, עמ' 40-42).
 20. סדר הנושאים ברשימותיו של אל-האשמי מוכיח שקאוקגי החליט לשגר את הכוח לפני שידע מה קורה בקסטל ב-8 בחודש. הוא רושם שקיבל מברק מקאוקגי על ששיגר את ראש מטהו, מימון אל-ביטאר לעזרת פאדל עבדאללה להשיב את הקסטל. אח"כ רשומה ידיעה טלפונית מירושלים שהערבים כבשו את הקסטל, ורק אח"כ - מתקבל אישור לידעה הקודמת, אך בין הנושאים בכיבוש - עבד אל-קאדר (האשמי, עמ' 36-38). הוכחה לכך, שקאוקגי החליט ב-7 בוקר ה-8, מצויה במברקו (כלי שעת חיבור) אל מוחמד צפא, מפקד גודד "ירמון ה-1", המורה לצרף נציג מגודדו למו"מ (ארכיון צה"ל). ההפוגה עמדה לפוג בשעה 1600, והמו"מ התנהל בודאי לפנה"צ. המברק מעיד שקאוקגי החליט לכל המאוחר בבוקר ה-8 להרויח עוד זמן במשמרהעמק ולהאריך את ההפוגה כדי לשגר כוח לירושלים.
 21. מערכות חוב' 243-244, עמ' 38-39.
 22. ר' נודד (יצחק שדה), על המשמר, 13 אפר' 48. במערכה נפלו ארבעה מחברי המשק ונפצעו רבים; 13 חיילים נהרגו עד ה-17 בחודש.
 23. משמרהעמק, עמ' 17.
 24. דוד הכהן, עת לספר, ת"א 1974, עמ' 192-194, 197, 198.
 25. נראה שגונב לאזנו של המפקד הבריטי ב-8 בחודש, שהמשק מצפה לבוא תגבורות (וילסון, עמ' 188; והשוה קמחי, עמ' 99).
 26. קאוקגי, עמ' 46-47.
 27. מקורות ארכיון צה"ל.
 28. תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 120. גיורא זייד איש הש"י קשר מגעים מוקדמים עם שכיב והאב עוד לפני התלקחות הקרבות. פלמון סבור שהמפקד הדרוזי אמר להסתפק בהפגנת-אש, אולם מגיני גוש זבולון, שלא ידעו על המו"מ, החמירו את ההתנגשות ביזמתם הקרבית היתרה. לאחר הדיפת ההתקפות חודשו המגעים, והפעם בטבעון ובהשתתפותו של משה דיין, שאחיו הצעיר זוהר (זוריק") נפל בקרבות אלה (שבתאי, משה דיין, י"ם ות"א תשל"ב, עמ' 248-250; משה דיין, אבני דרך, י"ם ות"א 1976, עמ' 57-58; עדות דרוזית על ההסדר - אצל חביב כנען, בצאת הבריטים, ת"א 1958, עמ' 246 ואילך).
 29. חיים וייצמן, מסה ומעש (מאנגלית - אשר ברש), י"ם ות"א תש"ט, עמ' 458. הערכה צבאית למפנה - ראה בתולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 122-123; ג' לורך, קורות מלחמת העצמאות, עמ' 122.

1. משה שרת, בשער האומות, ת"א 1958, עמ' 174 ואילך. היערכות הגרודים ושמות מפקדיהם - שם, עמ' 181.
 2. מקורות לפגישה בין קאוקגי ונציגים בריטיים:
 א. ג'ון וודו קמחי, משני עברי הגבעה² (להלן - קמחי), מערכות 1973, עמ' 83-84.
 ב. (להלן - קורצמן) Dan Kurzman, Genesis 1948 - The First Arab-Israeli War, NY Cleveland 1970, p. 62-63.
 ג. זכרונות פאווי קאוקגי על מערכת משמר העמק, פורסמו בתרגום אנגלי ברבעון (להלן - קאוקגי) Journal of Palestine Studies, Beirut, No. 4 (Summer 1972).
 דבריו על הפגישה עם הנציגים הבריטיים - בעמ' 29.
 ד. בביקורו בארץ ערבית, כנראה סוריה, אמר שהוא נמנע מלהיתקל בבריטים, כדי שלא לעכב את הפינוי (ארכיון צה"ל).
 3. סקירה על "צבא ההצלה" עד הפלישה - יהודה סלוצקי, תולדות ההגנה ג (להלן - תה"ג), עמ' 1634-1637. יחסים בין "צבא ההצלה" ונאמני המופתי נדונו במאמרים של ר' שמעוני במערכות חוב' 230, עמ' 32-33, ומ' פעיל בהציונות ג, אוניברסיטת ת"א, תשל"ד, עמ' 451-452, 454-456.
 4. מידע על הפגישה הראשונה של אנשי הש"י עם מפקדי "צבא ההצלה" - קאוקגי, עמ' 35; על הפגישה השנייה, בה השתתפו גד מכנס ויהושע פלמון - ארכיון צה"ל.
 5. פגישת פלמון-קאוקגי תוארה בגירסאות רחוקות מדיוק, גם כשהתיימרו למסור את דברי פלמון. למשל, האחים קמחי כתובים ש"סוכם" עם קאוקגי שיתקוף את כפרי-חזקאל (קמחי, עמ' 97. הם גם טועים במקום הפגישה - שם, עמ' 84). קאוקגי מספר שנפגש עם יוצאי-המזרח מישובי השרון, שמאסו בסוכנות היהודית ומבקשים להיכנע לו (קאוקגי, עמ' 35).
 6. המידע על הפגישה - מיוש פלמון בראיון ב-2 יוני 73; תאריך הפגישה, וההנחיות לפלמון - לפי יומן בן-גוריון (בארכיון צה"ל). פרטים מהתרשמותו של פלמון - בדברי ר' גלילי בס' הפלמ"ח ב, עמ' לו (השוה קורצמן, עמ' 67-69).
 7. על הוראות לקאוקגי ולוהאב - ארכיון צה"ל. קאוקגי אומר שמסוף מרס נתונים היהודים בפניקה בגלל ניתוק ירושלים הערבית, וניתוק ישובים בידי "צבא ההצלה" (קאוקגי, עמ' 37).
 8. קאוקגי, עמ' 38. לקחי יצחק שדה מהמערכה - מערכות, חוב' סג-סג, ודבריו על תכנית האויב - שם, עמ' 32.
 9. קאוקגי מזכיר את שיקולו לפעול בעת שהבריטים לא יוציאו שריוניות לדרכים (קאוקגי, עמ' 38). אלא שהוא טועה באומרו שכיוון למוצאי שבת, כדי להפתיע את המשק, וטעותו מצביעה על כוונתו לפעול ביום שבת א הנוצרי.
 10. קאוקגי מתיימר שהפתיע את המשק, וכי ראה את החברים מתכוננים במשחך כדורגל, בעת שהחל בהפגזה (שם, עמ' 39), אך תיאורו מתאים יותר ליום השבת, כאשר - כמסתבר - סייר וצפה על המשק. על גילוי ההכנות להתקפה ועל התכונה במשק - משמרהעמק במערכה, מרחביה 1950 (להלן - משמרהעמק), עמ' 10-14. הדברים מובאים גם ב"אילן ושלח", עמ' 93 ואילך.
 11. (להלן - וילסון) Major R.D. Wilson, Cordon and Search, Aldershot 1949, לפי הספר ותצלומיו, ברור שהבריטים פעלו בשריוניות (לעומת "משמרהעמק במערכה" וקאוקגי, המדברים על "טנקים").
 12. וילסון, עמ' 187; משמרהעמק, עמ' 42. קאוקגי מאשים את הבריטים שסייעו ליהודים: כשהותקפו - הגנו עליהם, לעתים סייעו להם לתקוף, וסיפקו להם נשק ותחמושת. בפרשת משמר העמק הוא מאשים אישית את גנרל מק'מילן, מפקד הצבא הבריטי בארץ (קאוקגי, עמ' 31, 39).
 13. משמרהעמק, עמ' 14. בתיאור המאורעות בספר אין תאריכים. בשוליים ניתנים קטעים מיומן-המשק, אבל חל בהם שיבוש בעמ' 35, בו מתוארות הפעולות של ליל ה-7 (8-9 אפר'), אך

המערכה במבואות חיפה

אפריל 1948

סא"ל (מיל') ד"ר אלחנן אורן

האם יש זיקה מבצעית בין משמר-העמק,
רמת-יוחנן ומבצע „נחשון“?

בסוף מרס 1948 עבר על הישוב העברי המשבר המדיני והצבאי החמור ביותר במלחמת העצמאות, בעקבות הנסיגה האמריקנית מתכנית החלוקה, משבר השיירות וניתוק ירושלים. המשבר אילץ את ההנהגה ואת ה„הגנה“ לחולל מהפכה מבצעית: כוחות ללא תקדים רוכזו למבצע „נחשון“ והופעלו בגיזרה נרחבת בתיאום אופרטיבי בשפלה ובהר. לראשונה נכבשו והחזקו שטחים שולטים וכפרים לאבטחת הכביש לירושלים, והחשוב בהם — הקסטל.

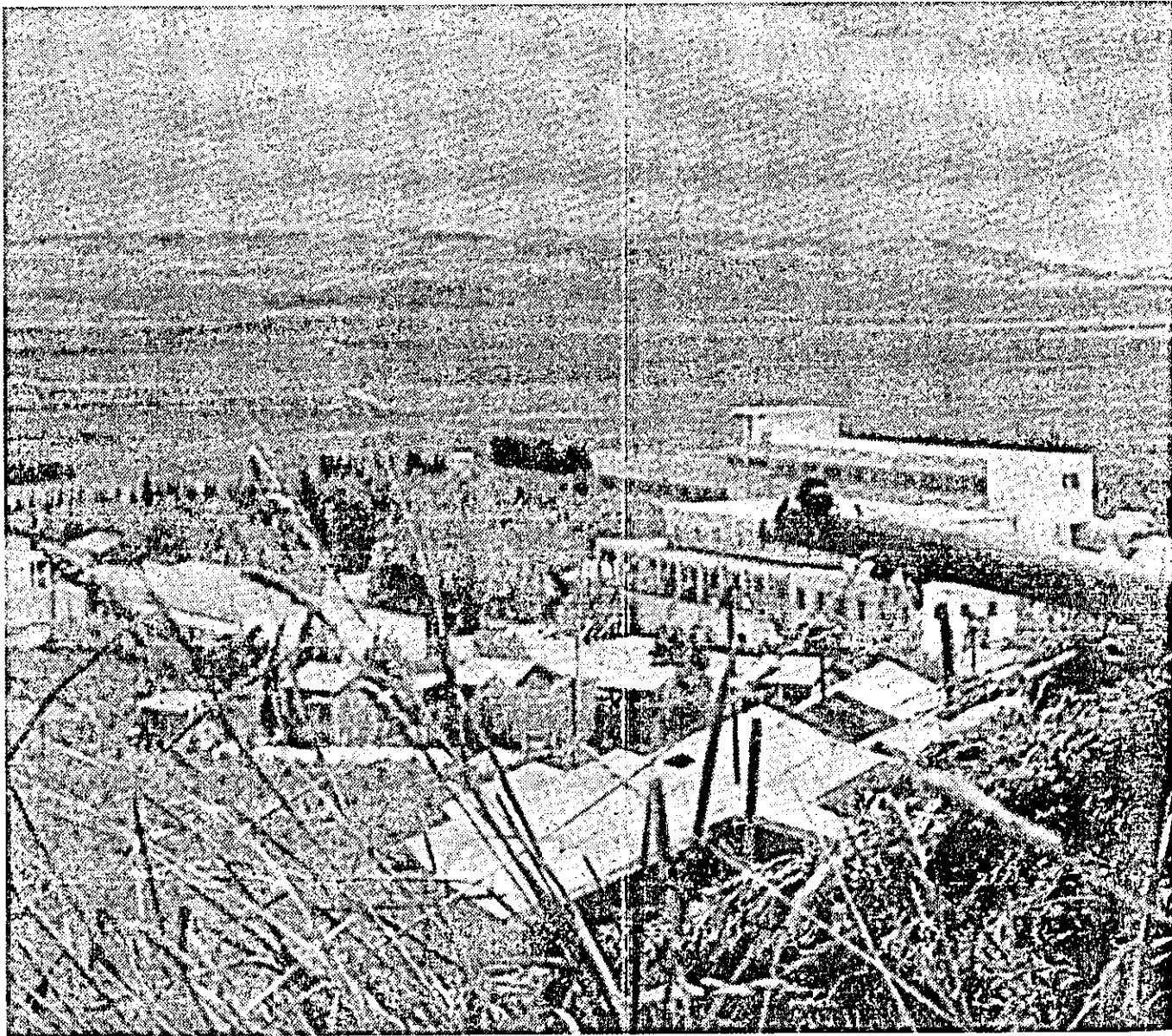
במבצע „נחשון“ נטל הישוב יוזמה מבצעית והשיג מפנה במל-חמה: התטיבות המתארגנות פתחו במתקפות מקומיות לפי „תכנית ד“, כדי להשתלט על הערים המעורבות ולהשיג רציפות מרחבית לקראת הפלישה הבין-ערבית הצפויה.* ה„הגנה“ כבשה את הקסטל בליל 2-3 אפריל, ופשטה על מפקדת

* ראה מ' סעיל, השנת הרציפות הטריטוריאלית במלחמת העצמאות, „מערכות“ מס' 225; א' אורן, הכרעה בטרם מדינה — המערכה במבואות ירושלים, אפריל 1948, „מערכות“ מס' 243-244.



חסן סלאמה ליד רמלה בליל ה-4-5 בחודש. בה בעת שרוכזו הכוחות היהודיים מרחבי הארץ למבצע „נחשון“, תקף „צבא ההצלה“ של קאוקג'י את משמר-העמק ב-4 אפריל בין הערביים, ומ-12 בחודש התלקחו קרבות ברמת-יוחנן. האם היתה זיקה מבצעית בין המערכות במבואות ירושלים וחיפה? איך עמדה משמר-העמק בהתקפה עד ליל 8-9 אפריל, כאשר נכנסו למע-רכה כוחות חי"ש ופלמ"ח שקובצו לעזרתה? איך הצליחו הללו להדוף את קאוקג'י? מה הוסיקה בין רמת-יוחנן ומשמר-העמק? מקורות חדשים חושפים את טיב הוסיקה ההדדית בין המערכות, מגלים פנים חדשות בעמידת הישובים ומצביעים על הישגי הפלמ"ח בהתמודדותו הראשונה עם כוח ערבי כעין סדיר.**

** בין המקורות — זכרונות של קאוקג'י ושל טהא אלי-האשמי, גנרל עיראקי ששימש יועץ במפקדת „צבא ההצלה“ בדמשק. אני מודה ליהושע פלמון על המידע על מגעיו עם קאוקג'י, ולעובדי ארכיון צה"ל — על עזרתם המקצועית המסורה.

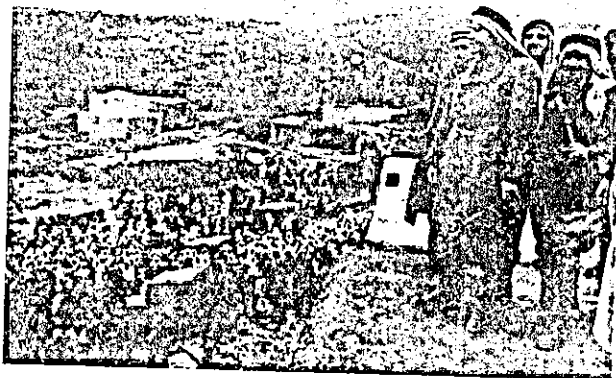


מגע מפעולות אשר תחייבנה אותם להתערב. בזכרונותיו הוא תולה את הסכמתו להסדר זה ב„הוראות של הפוליטיקאים מדמשק“.

בדמשק ישבה המפקדה הבין-ערבית שהקימה הליגה הערבית בחסות שוכרי כוותלי, נשיא סוריה, ובפיקודו של הגנרל העיראקי אסמאעיל ספואת, ומטעמה נתמנה קאוקגי לפקד על כל הכוחות המקומיים בארץ, לרבות נאמני המופתי בהרי ירושלים ובערי השפלה. לעזרת ערביי ירושלים נשלחה גם פלוגת „צבא ההצלה“ בפיקודו של הקצין העיראקי פאדל עבדאללה. למעשה לא הצליח קאוקגי לפרוש מרותו על אנשי המופתי, ששאפו להבליט את מלחמתם העצמאית של ערביי הארץ — הפלסטינים — לעומת מדינות ערב וצבא המתנדבים השכירים של הליגה. עבד אל-קאדר אל-חוסייני נתמנה אמנם למפקד ירושלים מטעם מפקדת דמשק, ומדי פעם בא אליה בתביעות, אך נהג כמפקד עצמאי לכל דבר. קאוקגי נאלץ

מה הניע את קאוקגי לתקוף בגישות לחיפה? החל בחודש ינואר 1948 נכנסו ארצה גדודי „צבא ההצלה“: ב-20 בחודש תקפו את יחיעם וב-16 פבר' את טירת-צבי. בראשית מרס הגיע קאוקגי עצמו וקבע את מפקדתו בג'בע שבשומרון. גדודיו נפרשו בשומרון ובגליל, וליד מפקדתו החזיק קאוקגי פלוגת שריוניות נושאות תותח 2 ליטראות (37 מ"מ) ושתי סוללות תותחי שדה (ארבעה קני 75 מ"מ צרפתיים ושלושה קני 105 מ"מ אמריקניים). השלטון הבריטי השלים עם כניסת הצבא הבין-ערבי הסדיר-למחצה, והתעלם מהמחאה היהודית על „פלישה לעין השמש“¹. הבריטים רצו לפנות את כוחותיהם ללא תקלה, ועד אמצע מרס פינו כמעט כליל את האזורים הערביים; לכן קשרו בסתר מגע עם קאוקגי והבטיחוהו שלא יפריעו לו להתבסס, אם יספק בהגנת המרחב הערבי, ולא יגיח לתקוף את המרחב היהודי לפני גמר הפינוי הבריטי. קאוקגי התחייב אמנם שלא להיתקל בבריטים ולהי-

המשבר היהודי. היא העבירה הוראותיה לקאוקג'י, וגם ישירות למפקדי גדודיו בגליל, וביניהם שכיב והאב שהגיע לפרעם בראש גדוד דרוזי. אך מסתבר שקאוקג'י המתין לראות אם ואיך ישקיעו היהודים כוחותיהם, ויצא לפעולה רק אחרי שה"הגנה" תפסה את הקסטל.⁷



קאוקג'י נואם לפני התחלת ההתקפה על משמר-העמק

לצמצם את פעולתו לשומרון ולגליל, ולעומת זאת לא נמנע המופתי מלהחדיר גם לשם את ממוניו, כדי להקים כוחות הנא-מנים לו. היריבות המדינית והאישית, וטינת המקומיים על התנשאות ה"זרים", עכרו את היחסים ומנעו תיאום צבאי.⁸ ה"הגנה" אמרה לנצל את החיכוכים הפנימיים במחנה הערבי, וכבר במחצית מרס קשרו אנשי הש"י (שירות הידיעות) מגעים ראשונים עם מדלול עבאס, מפקד גדוד "חטין" שנערך כלפי השרון. פגישתם השניה נערכה ב-30 בחודש; הוסכם להימנע מהתגררות ולהתוות גבולות בין הכוחות, ואז הציע מדלול להפגישם עם קאוקג'י עצמו כעבור יומיים.⁹

בליל המחרת, 31 מרס, החלט על מבצע "גחשון". הפיקוד היהודי חשש פן קאוקג'י יתערב בקרבות הפרוודור למרות היריבות עם החוסיינים, או ינצל את יתרון עמדתו המרכזית וקויו הפנימיים בשומרון ובגליל, ויחקוף נקודת תורפה יהודית בעמקים או בחוף. לכן גברה חשיבותה של הפגישה עם קאוקג'י, שנועדה ליום המחרת, ה-1 באפריל. יהושע ("יוש") פלמון עבר את הקוים בלוויית מלוה אחד והגיע לגור-שמס ליד טולכרם, הנה במסדר של אנשי קאוקג'י והסב עמו לשיחה ממושכת.¹⁰ המצביא-ההרפתקן, ששאף להיות שליט הארץ בצאת הבריטים, ציפה שהיהודים יקבלו את מרותו; ייטב להם אם יעסקו במסחר ויניחו את השלטון בידי הערבים, הלוחמים מלידה. פלמון רמז לו שיהודי ארץ-ישראל הם גם חקלאים ולוחמים, ולכן טוב לערבים וליהודים שישאו ויתנו ישירות ולא יניחו לאנגלים או למישהו לסכסכם. כך נתגלגלה השיחה אל המופתי, שגוא נפשו של קאוקג'י עוד מימי שבתם יחד בברלין של היטלר. קאוקג'י הסכים עם אורחו שהמופתי הוא מחרחר מדנים, הפטיר שאנשיו אינם חיילים אלא שודדי דרכים, ובנימה זאת "יעץ" לפלמון: "אודרובהו!" (הכו אותו); ככל שיכו היהודים בחסן סלאמה — בלוד ורמלה — ובעבד אל-קאדר, הוא לא יתערב בכוונתו לשמור על הסטטוס-קו, אלא שכבודו הצבאי מחייב אותו למחות את חרפת זראעה (שירת-צבי).

פלמון הסיק שקאוקג'י לא יחוש לעזרת עבד אל-קאדר, אבל שיער ש"צבא ההצלה" יתקוף את אחד מישובי העמק, והעביר התראת כוונות לישובים. המפקד הערבי היה עשוי להסיק מצדו שאם היהודים יתקפו את אנשי המופתי, לא יחמיץ את ההזדמנות.¹¹ המפקדה בדמשק כבר נתעוררה לתבוע מקאוקג'י לצאת להתקפה, בעקבות האצתו של הפינוי הבריטי והחמרת

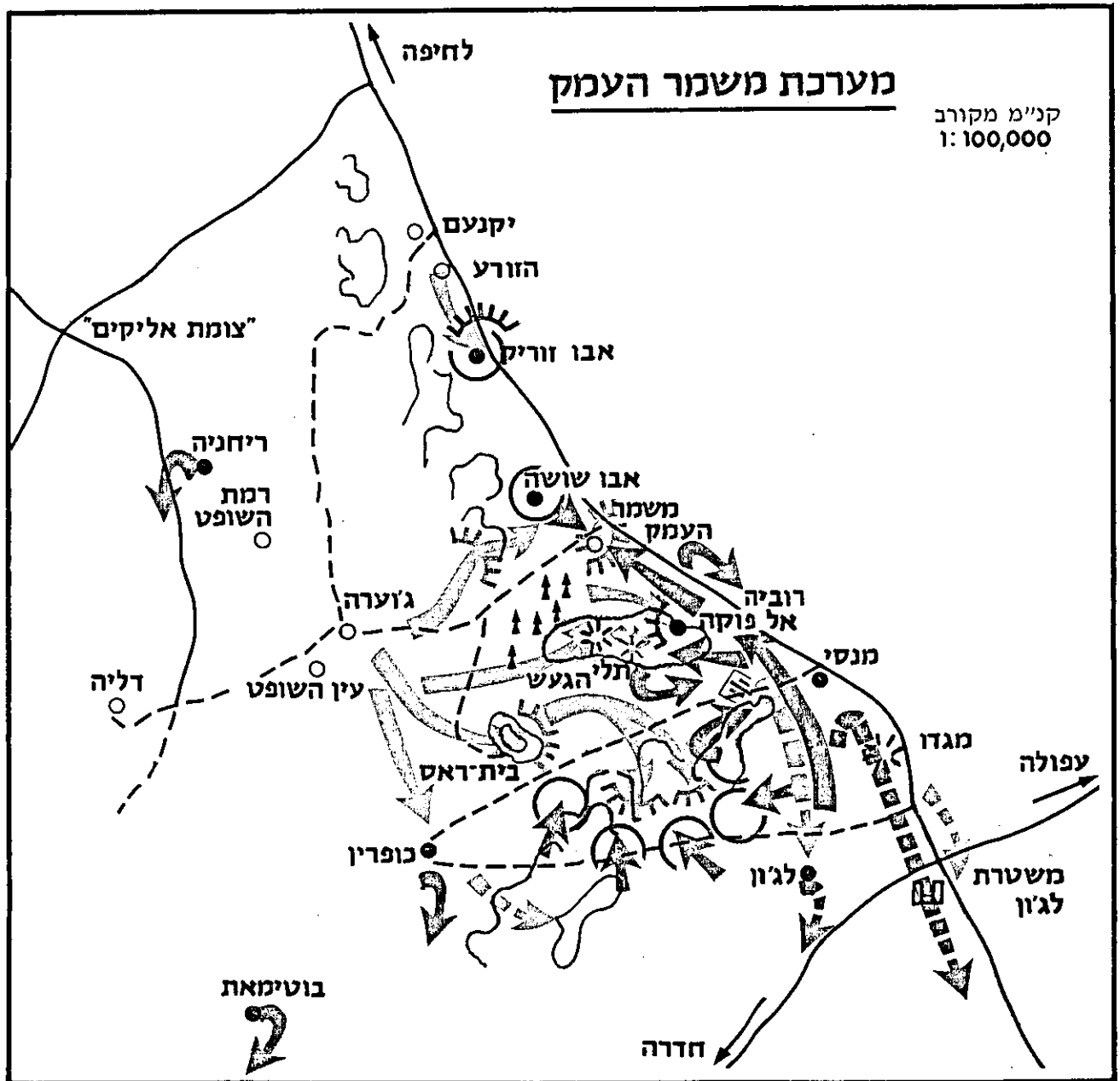
תכנית קאוקג'י והתקפתו הראשונה על משמר-העמק

קאוקג'י החליט לתקוף את משמר-העמק, ולדבריו התכוון רק לפעולה מקומית ש"תלמד את היהודים לקח". לאמיתו של דבר בחר את הקיבוץ כיעד טקטי לפי מנגמה אסטרטגית מרחיקת לכת. על כוונתו עמד יצחק שדה, שהמטכ"ל שיגרו לפקד על הכוחות שיכונסו לגיזרה: קאוקג'י ראה עצמו כמצביא מן האסכולה הפרוסית, ורצה לנתק את חיפה במתקפת מלקחיים, "קלאסית"; הוא יכבוש את משמר-העמק, ויתקדם למסעף יקנעם כדי לנתק את חיפה מתל-אביב, והגדוד הדרוזי יתקדם חד-זמנית משפרעם וינתק את הגישות מצפון באיזור כפרי-אטא והקריות.¹²

יצוין, שגם בהמשך המלחמה השכיל קאוקג'י לבחור יעדים טקטיים שרב ערכם המערכתי: בהתקפותיו על סג'רה ביוני וביולי, איים לחסום את כביש כפרי-תבור—בנאל ולנתק את כל הגליל; בהתקפת מגרה באוקטובר איים לנתק את כל צפון עמק החולה. כיוון שקאוקג'י עמד להפר את ההסדר עם הברי-טים בהתקפתו על משמר-העמק, רצה לכבוש את המשק בין לילה ולקבוע "עובדה" עוד בטרם יתערבו הבריטים. הכוח הקרוב ביותר — גדוד סיור של הדיביוזה המוטסת ה-6 (ה"כלניות"), רכוב על שריוניות כבדות — חנה בשדה התעופה רמת-יזד, וקאוקג'י הציח נכונה שהרק"מ הבריטי לא יצא לדרך בעוד לילה. לכן קבע את שעת ההתקפה ליום א', יום-שבתא הנוצרי, 4 אפריל בין הערביים.¹³

במשמר-העמק נמצאו 600 נפש, מחציתם ילדי הקיבוץ והמוסד החינוכי. עד כה נהג המשק שיגרת שמירה רגילה, והוציא סיורים עד הרכסים שמדרומו. אלה הבחינו בתכונה באיזור מנסי, לרבות הצבת תותחים ומרגמות, ודיווחו על כך למטה הנפה בשריד. הילדים הועברו למחסה בתים שגגותיהם מבטון. והחברים הוצאו לעמדות. כאשר קאוקג'י השלים את היערכות כוחותיו שאליהם צירף גם את כפריי מנסי, כופרין והסביבה — פתח בשעה 1700 בהרעשה החל גדוד "קאדסיה" העיראקי בהס-העצמאות. בתום ההרעשה החל גדוד "קאדסיה" העיראקי בהס-תערות על המשק ההמום, כאשר השריוניות המחפות קרבות לשערי. אך החברים התאוששו ונערכו בעוד מועד לבלום את המסתערים על גדרות המשק. ההפגזה גרמה אבידות כבדות ונוק רב, אך בלילה חבש הקיבוץ את פצעיו ונדרך לבאות. בעת ההתקפה גם ניתקו מהעורף הכפרים השכנים מצפון, אבר-שושה ואבר-זוריק, שפעלו במתואם עם קאוקג'י. בכל זאת הגיעה

* מראשית המלחמה מנעו טידה (כיום טירת-הכרמל) וכפריי המשולש הקטן שמדרום לחיפה (כיום גבע-כרמל, עין-אילה וכרם-מהר"ל) את המעבר בכביש החוף, אלא לפי הסדר עם הבריטים. התעבורה היהרה דית לחיפה פנתה בכביש נחל דליה (ודי מילך) ליקנעם. ומכאן צפונה. ליד יגור נאלצה עוד לעקוף את בלד א-שיח (תל-הנן). פנתה לכפר-אתא. ומכאן נכנסה לבסוף לחיפה דרך הקריות. עד ה"צ'ק פוסט" הבריטי (נקודת הביקורת ממורח לגשר "של"), שהופקד על הסדרת תעבורה ערבית, יהודית ובריטית בלתי מופרעת מכאן העירה, בכביש אשר שימש גם את הפינוי הבריטי.



„משחק הפוגות“

המפקד הבריטי חש שאין בכוחו לכפות ציות ולא הורה ל„צבא ההצלה“ לסגת, אלא הסתפק בהפסקת אש שהשאירה את התוקפים בעמדותיהם החולשות על המשק. חברי הקיבוץ התרעמו על הבריטים שהניחו לקאוקגי להיכנס לארץ על רכבו ותותחיו, ועתה „מסתכלים בשויון נפש על הרעשת ישוב מלא ילדים“. קאוקגי זעם על הבריטים שסיכלו לפי שעה את יומרותיו, אך נרתע ממבחן כוח.¹² בניסיונות אלה התנסו היהודים, הערבים והבריטים לראשונה באותו סוג של מו"מ דיפלומטי-צבאי של הפוגות, תלונות על הפרתן והסכמים על חידושן, שהפך מאז לתופעת קבע בחיי המדינה למודת המלחמות, ההפוגות, הפסקות האש ושביחות הנשק... מעתה נודע משקל מרכזי למשחק ההפוגות במשמר-העמק.

תגבורת לפנות בוקר — פלוגת „גולני“ באה בדרך השדות. כבר בשעה 0500 בבוקר המתרת, ה־5 אפריל, הגיעו מרמת-דוד שלוש מחלקות שריוניות, והמפקד הבריטי הסדיר הפסקת אש בעזרת קצין מתוו ערבי. פצועי המשק פונו בליווי צבאי בריטי דרך הקוים הערביים בכביש ללג'ון ולעפולה.¹³

* למערכת משמר-העמק מקורות רבים, אבל חלקיים. הספר „משמר העמק במערכה“ מתאר בעיקר את עמידת הקיבוץ: לעזרתו קובצו בחופזה פלוגת „גולני“, הגדוד הראשון של הפלמ"ח ופלוגות „כרמלי“ ומ„אלכסנדרוני“, ב„ספר הפלמ"ח“ ניתנת תמונה ברורה למדי על פעולת הגדוד מליל 8-9 אפריל, ואילך, אבל חלקן של פלוגות החי"ש משלוש החטיבות מתקפה אפילו בספר הסיבותיהן. מייג'ור וילסון מתאר את ההתערבות הבריטית.¹¹

קיר את הכפריים, וכדי „למשוך“ את המו"מ טען המוכתר שיסכימו לשביתת נשק רק אם התוקפים ישלמו פיצויים על נזקי ההרעשה וינצו את התותחים לעיניהם. כן היתנה את ההארכה של ההפוגה בקבלת אישור ממפקדת ה„הגנה“. את תחושת חברי הקיבוץ ביטא י' חזן, שגלוה אל הנשים והילדים בפניו ב־7 בחודש, כדי לייצג את תנועת „השומר הצעיר“ בכנס הועד הפועל הציוני שנערך בח"א. בשריד שמע שהמפקדה מתכוונת להמשיך במערכה לאחר שיפוג מועד ההפוגה בשעה 081600, והודיע שהמשק מוכן לעמוד באש. למחרת הביא י' חזן את דבר הקיבוץ לוועדה המדינית של הועד הפועל הציוני. הוא סיפר על הדיפת ההתקפות ועל תנאי קאוקג' לניתוק המגע, שקל מדוע ירצה קאוקג' לסגת, שיער שאולי נרתע מפני עמידת המגינים, והיררה: „אולי אותם תותחים נחוצים במקום אחר?“¹⁵

כאשר שב המג"ד הבריטי ב־8 בחודש כדי להאריך את ההפוגה, הודיע לו המוכתר שעדיין לא קיבל אישור מלמעלה; משמע, לא נתקבלו תנאיו של קאוקג' למה שכינה „הסרת המצור“. ובכל זאת, הסכים המפקד הערבי להאריך את ההפוגה בעוד יממה.¹⁶ קודם רצה לכבוש את המשק במכת פתע; כאשר נכשל, רצה להקדים ולהסתלק, ועתה השלים עם הריחוק הנמשך של כוחו. מדוע?

הדילמה של קאוקג'

מאז פתח במתקפה, כבר התלבט קאוקג' אם להמשיך בניסיון הכיבוש או לנתק מגע, כי העמידה היהודית וההתערבות הבריטית חברו לסכל את זממו. יתר על כן, בעוד מתמשכת ההפוגה במשמר-העמק, גברו תביעות העזרה מירושלים הערבית. כשתפסו היהודים את הקסטל, נמצא המפקד הירושלמי עבד אל-קאדר בדמשק, אליה יצא בראש משלחת כדי לתבוע נשק ותחמושת מגנרל ספואת, ובהעדר המפקד המופתאי תכפו קריאותיהם של ראשי העיר מקאוקג' שיטול את הפיקוד וישיב את התר. כנראה חזר עבד אל-קאדר עצמו ארצה ב־6 בחודש, והתמסר להכנת התקפה על הקסטל מדרום. בראש אנשיו תקף בליל 7-8 אפר, ומצא את מותו לרגלי הכפר לפנות בוקר. תחילה נודע במחנהו רק שנעדר, ואך לאחר כיבוש הקסטל בצהריים מצאו את גופתו. לירושלים הערבית הגיעה הידיעה על מותו אך לפנות ערב.¹⁸

קאוקג' לא ידע את המצב בירושלים לפרטיו, אבל הקריאות מירושלים זימנו לו אמתלה „מכובדת“ לנתק מגע ממשמר-העמק, להתערב במלוא כוחו בירושלים ולהצילה, ולזכות אף בהכרת המופתי במנהיגותו הצבאית. למעשה, לא עזב „צבא ההצלה“ את משמר-העמק בעוד ההפוגה מתארכת, ובנסיבות אלה החליט קאוקג' לשגר לחזית ירושלים רק פלגה — סוללת תותחים ופלוגה רובאית — „בנצלו לטובתו את המו"מ המתנהל“. בזכרונותיו הוא טוען שנאלץ לחדול מהמערכה במשמר-העמק בגלל מות עבד אל-קאדר וזעקות העזרה מירד-שלים, אלא שנתעבב לקבל אישור מדמשק, ונאלץ לפעול לבסוף על דעתו הוא, כאשר בוששו הוראותיה לבוא.¹⁹ אבל לאמיתו של דבר החליט קאוקג' לשלוח כוח לירושלים בבוקר ה־8 בחודש (ודיווח לדמשק רק בדיעבד...). לפי מה שידע אז — וכך היה — עדיין החזיקו יהודים בקסטל, ועל מות עבד אל-קאדר עוד לא יכול היה לדעת! הכוח שהוא



חיילי קאוקג' שהשתתפו בקרבות משמר-העמק

אך חזרו הבריטים לרמת-דוד, וקאוקג' אמר לנסות כוחו בשנית. בבוקר ה־6 בחודש הסתפק בצליפות והפעם לא הופיעו הבריטים. בין הערביים, כשעה 1800, פתח שוב בהרעשת תותחים ומגמות, ואחריה שוב תקפו העיראקים, ושוב נהדפו.¹⁸ למחרת בבוקר, ה־7 בחודש, יצא המג"ד הבריטי עצמו למשמר-העמק בראש שלוש מחלקות שריוניות. הוא מצא שהקיבוץ מקיים את ההפוגה, אך הערבים נראו לו תוקפניים. מפקדם במקום — כנראה המג"ד העיראקי מהדי סאלח — סירב תחילה להפסיק את האש והתרברב שבא ללחום ולא לאכול לחם. הוא מוכן להמתין עד לפינוי הבריטי ב־15 במאי, אך חובתו היא להגן על הערבים, כאשר היהודים צולפים על התעבורה הערבית בכביש. משמע, קאוקג' יסכים לשביתת נשק ויוציא את כוחותיו, אם לא יאונה רע לכפרים הערביים באיזור, ובמיוחד לכפרים שבעורף הקיבוץ. „מוכתר“ הקיבוץ, נציגו בפני השל-טון המנדטורי, הסכים להאריך את הפסקת האש לעוד 24 שעות, בתנאי שיפוגו הנשים והילדים בחסות הצבא, ולא עוד דרך קוי הערבים, אלא בדרך שדות לקיבוץ שריד; ובינתיים יקבל הוראות מהממונים עליו ב„הגנה“.¹⁹

חברי המשק המנותק לא ידעו מה מתחולל ברחבי הארץ באותם ימים, אבל גברה ההכרה שיש לרתק את „צבא ההצלה“ למקום ואסור להסכים לשביתת נשק, אם זו תתן לקאוקג' חופש פעולה לנוע לגיזרה אחרת; יש להאריך את המו"מ כדי „להרויח זמן לפלמ"ח“ המתרכז לעזרתם. ה„קלף“ שלהם במו"מ היה האיום בגמול על הכפרים שהצטרפו להתקפה על המשק וניתקוהו מהעורף. חברי המשק הבינו שקאוקג' לא יוכל להפ-

השואף לפעול כצבא סדיר, והיא הצליחה להדוף אותו, לחזור לשטחיו ולכבוש את בסיסי ההתקפה שלו.

קרבות רמת-יוחנן

כזכור, רצה קאוקג'י לפעול בשתי זרועות מלקחיים, וסמך על שכיב והאב שיפעל במתואם עמו. אולם מאז הגיע והאב עם גדודו לשפרעם ב־30 במרס, ישב על הכלים, ומסתבר שמלכת-חילה עשה ככל יכולתו להשתות את פעולתו, ורצה לצאת ידי חובתו בהפגנות סרק. יוש פלמון מעיד שקאוקג'י עצמו תבע מוהאב לפעול מייד לאחר שפתח בהתקפתו, כבר ב־5 בחודש. אולם והאב לא עשה דבר, אלא הריץ מכתבים לדמשק ב־6, ב־7 וב־8 בחודש ודרש תותחי שדה, מרגמות ותותחים נ"ט שבלעדיהם אי אפשר, והבטיח: „מייד לאחר שנקבל את הצידוד המבוקש, נתחיל בהתקפה ממושכת“.²⁷

ב־11 בחודש, כאשר קאוקג'י גלחץ מהאגף ועוד ציפה למחצית תותחיו, הבריך לוהאב שהוא נתון בצרה, ותבע שיסייע לו. הפעם יצאו אנשי הגדוד לתפוס שתי עמדות, ומה־12 בחודש החלו להטריד את רמת-יוחנן בצליפות. לאחר כמה ימים של חילופי אש, נתחוללו קרבות קשים בימי 14—16 אפר, מאוחר מכדי לעזור לקאוקג'י. אותה שעה לא נותרו לחטיבת „כרמלי“ כמעט כוחות לתגבור רמת-יוחנן. פלוגה אחת, ואחריה עוד אחת, יכלו אך לעבות את שורות המגינים בעמדותיהם במשק ומחוצה לו. בהגנה ובהתקפות נגד הגיעו עד סף השבירה, אך לבסוף נהדפה גם הורוע הצפונית של מתקפת המלקחיים. שכיב והאב תקף במבודד ומאוחר מדי. כידוע גסתיימה הפרשה בהפ"ק פולות הגדוד, ולא עוד אלא שהדרוזים הקימו כוח לחם בשורות צה"ל.²⁸

סיכום

בקרבות משמר-העמק ורמת-יוחנן נבלם והוכה „צבא ההצלה“ הרחק משערי חיפה, וברור לכל ערכו של הישג מבצעי זה במסכת של „מערכות צפון“ בכלל, ובמערכה על חיפה בפרט. קאוקג'י לא יכול היה להתערב עוד כעבור שבוע, כאשר חטיבת „כרמלי“ יצאה בליל 21—22 אפר' להשתלט על העיר כולה. אבל ערכה המלא של המערכה במבואות חיפה עולה מכוח תרומתה להכרעת מתקפת „נחשון“ במבואות ירושלים. כאשר מגיני משמר-העמק מנעו מקאוקג'י לעבור אל הרי ירושלים בכל כוחו, לא ראו את המלחמה במלוא היקפה, אך את שלהם ולמעלה מזה עשו בעצם נאמנותם למשימה — בעמידתם, באמונתם בתגבורת שסופה להגיע ובכוננותם להמשיך בהגנת משקם המוכה. כך גטלו חלקם בהישג שהושג הרחק ממשקם. יש מהסמלי בכך, שלוחמי „חיל שדה“ יצאו מג'וערה בלילה בו עלו אנשי „הראל“ היגיעים מקרית-ענבים להשיב את הקסטל.

יתר על כן, עמידת המשק בהפגזה ובהתמודדות הנמשכת, היו אות לבאות, ומופת המחשל את הישובים באשר הם, לעמוד בפני הצבאות הסדירים בבוא הפלישה. במאבקים המדיניים שקדמו להכרזת העצמאות ולפלישה, חיוקה ואימצה משמר-העמק את ידיהם של חיים וייצמן וחבריו, העומדים בחזית ארה"ב ואו"ם. דברי הנשיא הראשון מבטאים את הערכתו למפנה שנתחולל במערכה: „צבא השחרור“ של קאוקג'י ספג מכות הגונות במשמר-העמק. בכמה מחלקי הארץ פתחו כוחות היהודים בהתקפה. ... בעוד אשר באו"ם מתווכחים על [משטר] נאמנות, הולכת ומתהווה המדינה היהודית“.²⁹

החליט לשגר נועד לסייע לכבוש את הקסטל; האם היה שולח כוח מחזיתו, אילו ידע שבינתיים הצליחו אנשי המופתי לכבושו בעצמם? ...²⁰ מדוע נשאר קאוקג'י עם חילו באפס מעשה לפני משמר-העמק, ולירושלים הפריש רק פלגה קטנה? התשובה לכך ברורה: הקיבוץ המותקף והמנותק הצליח לרתק את „צבא ההצלה“ בעל כורחו בטקטיקה הדיפלומטית שלו. האיום בגמול נגד הכפרים הערביים אילץ את קאוקג'י להישאר במקום, כדי להרתיע את המגינים מלפעול נגד הכפרים. לכן התערב בקסטל רק במעט מדי ומאוחר מדי.²¹

עמידת משמר-העמק

כבר בעיצומה של המערכה ראה יצחק שדה לציין את עמידת המשק שהוכה ולא נשבר: „המשק לא נכנע... תוקף אנשינו, אימונם, אומץ רוחם עמדו להם גם בקרב זה“.²² אך הערך של עמידת הקיבוץ רב מזה. לפי הכרתם העמוקה, ראו החברים במשקם רק חוליה אחת בשרשרת, וב„משחק ההפוגות“ לא ראו רק אינטרס מקומי ושירי, אלא את צרכי הגוש, המרחב, ה„הגנה“ והישוב כולו. „לא ידענו שהחלה פעולת „נחשון“, סיפרו החברים לאחר מכן, ובכל זאת תרמו בעמידתם להכרעת מבצע „נחשון“ בהרי ירושלים.“²³

על הימים המתוחים, כאשר המשק ניצב כמעט לבדו, מספר דוד הכהן. שעשה אז מטעם מגבית ה„הגנה“. בשבתו לסעדת התרמה בקהילה בארה"ב, הממה אותו הודעה שהערבים כבשו את המשק. בקומו לנאום, חש „כחייל במערכה“, החייב להגן על כבוד משמר-העמק, בעוד החברים עומדים על נפשם. ההי"דעה היא שקר, פתח ואמר, סיפר על עשרים וחמש שנותיו של הקיבוץ, וסיים בהתרגשות על החברים ועל ביתם ש„הקימו להם בשמחה ועליו יגנו עד טיפת דמם האחרונה, ולא יסגירו! אלה לא יסגירו!“ שעות חרדה ארוכות עוד עברו עליו, עד ששב לניו-יורק ונתבשר שהמשק עמד והמצור הוסר.²⁴

המפנה וההכרעה במשמר-העמק

מהרעשת הפתע של קאוקג'י עברו המישה ימים. בינתיים הגיע יצחק שדה לג'וערה ליד עין-השופט, מקום קורס המ"מים של ה„הגנה“, ונתקבצו אליו מחלקות „הגדוד הראשון“ של הפלמ"ח ממשקי הצפון, וכן פלוגות חיי"ש מ„כרמלי“ ומ„אלכסנדרוני“. „חיל שדה“ — תרתי משמע — פתח בהתקפה בליל ה־8—9. עבר זמנו של משחק ההפוגות, והבריטים משכו ידיהם מהנעשה.²⁵ הגדוד הראשון, בפיקודו של דן לנר, יצא לתקוף את חיל קאוקג'י באגף, ופלוגת „כרמלי“ תקפה את אבר-שושה. החלה מערכה ממושכת, בה תקפו היהודים בעיקר בלילה והערי בים ביום. כבר בבוקר ה־10 בחודש הורה קאוקג'י לתותחניו לשוב מהרי ירושלים, ובבואם פתח ב־12 בחודש בניסיון אחרון לכבוש את המשק. אבל הפלמ"ח שבר את ההתקפות, וכוחות חיי"ש השתלטו בינתיים על הכפרים שניתקו את המשק מהעורף. בתגובות מאולצות על איום הפלמ"ח לאגפו, התיש קאוקג'י את כוחו, עד כדי כך שאל-האשמי הפציר בו במברק ב־14 בחודש לחדול מ„קרב התשה“ עצמי ולנתק מגע.²⁶ באותו יום גסתיימה אמנם המערכה, כאשר „צבא ההצלה“ נסוג אל מעבר לצומת מגידו מזרחה, וכוחותינו ניצלו את ההצלחה והתבססו מדרום לכופרין ולמנסי.

ה„הגנה“ הועמדה במשמר-העמק במבחן קרבי ראשון נגד כוח

להלן נאמר בטעות שיום ר' הוא 10 אפר' (אבל צ"ל 9 אפר'). ומאז והלאה "זוים" כל התאריכים ביום.
 14. וילסון, עמ' 187-188; קאוקג'י, עמ' 140; משמרה-העמק, עמ' 16-17.
 15. משמרה-העמק, עמ' 17, 42-43.
 16. וילסון, עמ' 188; קאוקג'י, עמ' 42-43.
 17. קורצמן שמע מעוזריו של עבד אל-קאדר, שלמד על כיבוש הקסטל בהיותו בדמשק (קורצמן, עמ' 130-131, והע' 9 לפרק 4 בעמ' 719). גם טהא אל-האשמי פגש ב-6 בחודש נציגים ירושלמיים, שדרשו תותחים ומקלעים להתקפה על הקסטל (האשמי, עמ' 34). ירושלים הערבית קראה לעזרה 4 בחודש; ביום המחרת הורה קאוקג'י לפלוגת פאדל עבדאללה לצאת לבית-סוריק, ולצפות שם לכווחת שיגיעו כדי לתקוף את הקסטל מצפון. ב-6 מסר ר' גלילי על ידיעות שקאוקג'י, יצטרף למערכה על ירושלים" (מערכות חוב' נו, עמ' 37; ס' הפלמ"ח ב, עמ' לו). משמע, הש"י כבר ביטל את הערכתו הקודמת, שלא יעזור למופתאים.
 18. קורצמן טעה, וכתב שעבד אל-קאדר תקף ביום שובו, ולכן מת-קבל הרושם שנפל ב-7 אפר' בבוקר (קורצמן, עמ' 131-132). לפי מקורות הש"י חזר ב-5 או ב-6 בחודש למפקדתו בביר-זיה. לירושלים הערבית נודע מותו בשעה 081850 (מערכות חוב' נו, עמ' 37; חוב' 243-244, עמ' 37).
 19. לפי הזכרונות ביקשה טולכרם עזרה ב-6 אפר'; ב-7 נפל עבד אל-קאדר, והגיעה אליו משלחת מירושלים; למחרת קיבל עותק של מברק מירושלים לדמשק, התובע שיעבירוהו לקסטל; התשובה נשתתחה, ההפצרות גברו, ואז שלח כוח בחסות המו"מ (קאוקג'י, עמ' 40-42).
 20. סדר הנושאים ברשימותיו של אל-האשמי מוכיח שקאוקג'י החליט לשגר את הכוח לפני שידע מה קורה בקסטל ב-8 בחודש. הוא רושם שקיבל מברק מקאוקג'י על ששיגר את ראש מטהו, מימון אל-ביטאר לעזרת פאדל עבדאללה להשיב את הקסטל. אח"כ רשומה ידיעה טלפונית מירושלים שהערבים כבשו את הקסטל, ורק אח"כ - מתקבל אישור לידעה הקודמת, אך בין הנושאים בכיבוש - עבד אל-קאדר (האשמי, עמ' 36-38). הוכחה לכך, שקאוקג'י החליט ב-7 אפר' מצויה במברקו (כלי שעת חיבור) אל מוחמד צפא, מפקד גודד "ירמון ה-1", המורה לצרף נציג מגודדו למו"מ (ארכיון צה"ל). ההפוגה עמדה לפוג בשעה 1600, והמו"מ התנהל בודאי לפניה. צ. המברק מעיד שקאוקג'י החליט לכל המאוחר בבוקר ה-8 להרויח עוד זמן במשמרה-העמק ולהאריך את ההפוגה כדי לשגר כוח לירושלים.
 21. מערכות חוב' 243-244, עמ' 38-39.
 22. י' נודד (יצחק שדה), על המשמר, 13 אפר' 48. במערכה נפלו ארבעה מחברי המשק ונפצעו רבים; 13 חיילים נהרגו עד ה-17 בחודש.
 23. משמרה-העמק, עמ' 17.
 24. דוד הכהן, עת לספר, ת"א 1974, עמ' 192-194, 197, 198.
 25. נראה שגונב לאזנו של המפקד הבריטי ב-8 בחודש, שהמשק מצפה לבוא תגבורות (וילסון, עמ' 188; והשווה קמחי, עמ' 99).
 26. קאוקג'י, עמ' 46-47.
 27. מקורות ארכיון צה"ל.
 28. תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 120. גיורא זייד איש הש"י קשר מגעים מוקדמים עם שכיב והאב עוד לפני התלקחות הקרבות. פלמון סבור שהמפקד הדרוזי אמר להסתפק בהפגנת-אש, אולם מגיני גוש זבולון, שלא ידעו על המו"מ, החמירו את ההתנגשות ביזמתם הקרבית היתרה. לאחר הדיפת ההתקפות חודשו המגעים, והפעם בטבעון ובהשתתפותו של משה דיין, שאחיו הצעיר זוהר (זוריק") נפל בקרבות אלה (שבתאי, משה דיין, י"ם ות"א תשל"ב, עמ' 248-250; משה דיין, אבני דרך, י"ם ות"א 1976, עמ' 57-58; עדות דרווית על ההסדר - אצל חביב כנען, בצאת הבריטים, ת"א 1958, עמ' 246 ואילך).
 29. חיים וייצמן, מסה ומעש (מאנגלית - אשר ברש), י"ם ות"א תש"ט, עמ' 458. הערכה צבאית למפנה - ראה בתולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 122-123; ג' לורך, קורות מלחמת העצמאות, עמ' 122.

1. משה שרת, בשער האומות, ת"א 1958, עמ' 174 ואילך. היערכות הגרודים ושמות מפקדיהם - שם, עמ' 181.
 2. מקורות לפגישה בין קאוקג'י ונציגים בריטיים:
 א. ג'ון וודו קמחי, משני עברי הגבעה² (להלן - קמחי), מערכות 1973, עמ' 83-84.
 ב. (להלן - קורצמן) Dan Kurzman, Genesis 1948 - The First Arab-Israeli War, NY Cleveland 1970, p. 62-63.
 ג. זכרונות פאווי קאוקג'י על מערכת משמר העמק, פורסמו בתרגום אנגלי ברבעון (להלן - קאוקג'י) Journal of Palestine Studies, Beirut, No. 4 (Summer 1972).
 דבריו על הפגישה עם הנציגים הבריטיים - בעמ' 29.
 ד. בביקורו בארץ ערבית, כנראה סוריה, אמר שהוא נמנע מלהיתקל בבריטים, כדי שלא לעכב את הפינוי (ארכיון צה"ל).
 3. סקירה על "צבא ההצלה" עד הפלישה - יהודה סלוצקי, תולדות ההגנה ג (להלן - תה"ג), עמ' 1634-1637. יחסים בין "צבא ההצלה" ונאמני המופתי נדונו במאמרים של ר' שמעוני במערכות חוב' 230, עמ' 32-33, ומ' פעיל בהציונות ג, אוניברסיטת ת"א, תשל"ד, עמ' 451-452, 454-456.
 4. מידע על הפגישה הראשונה של אנשי הש"י עם מפקדי "צבא ההצלה" - קאוקג'י, עמ' 35; על הפגישה השנייה, בה השתתפו גד מכנס ויהושע פלמון - ארכיון צה"ל.
 5. פגישת פלמון-קאוקג'י תוארה בגירסאות רחוקות מדיוק, גם כשהתיימרו למסור את דברי פלמון. למשל, האחים קמחי כתובים ש"סוכם" עם קאוקג'י שיתקוף את כפרי-חזקאל (קמחי, עמ' 97. הם גם טועים במקום הפגישה - שם, עמ' 84). קאוקג'י מספר שנפגש עם יוצאי-המזרח מישובי השרון, שמאסו בסוכנות היהודית ומבקשים להיכנע לו (קאוקג'י, עמ' 35).
 6. המידע על הפגישה - מיוש פלמון בראיון ב-2 יוני 73; האריך הפגישה, וההנחיות לפלמון - לפי יומן בן-גוריון (בארכיון צה"ל). פרטים מהתרשמותו של פלמון - בדבריו ר' גלילי בס' הפלמ"ח ב, עמ' לו (השווה קורצמן, עמ' 67-69).
 7. על הוראות לקאוקג'י ולוהאב - ארכיון צה"ל. קאוקג'י אומר שמסוף מרס נתונים היהודים בפניקה בגלל ניתוק ירושלים הערבית, וניתוק ישובים בידי "צבא ההצלה" (קאוקג'י, עמ' 37).
 8. קאוקג'י, עמ' 38. לקחי יצחק שדה מהמערכה - מערכות, חוב' סג-סג, ודבריו על תכנית האויב - שם, עמ' 32.
 9. קאוקג'י מזכיר את שיקולו לפעול בעת שהבריטים לא יוציאו שריוניות לדרכים (קאוקג'י, עמ' 38). אלא שהוא טועה באומרו שכיוון למוצאי שבת, כדי להפתיע את המשק, וטעותו מצביעה על כוונתו לפעול ביום שבת א הנוצרי.
 10. קאוקג'י מתיימר שהפתיע את המשק, וכי ראה את החברים מתכוננים במשחך כדורגל, בעת שהחל בהפגזה (שם, עמ' 39), אך תיאורו מתאים יותר ליום השבת, כאשר - כמסתבר - סייר וצפה על המשק. על גילוי ההכנות להתקפה ועל התכונה במשק - משמרה-העמק במערכה, מרחביה 1950 (להלן - משמרה-העמק), עמ' 10-14. הדברים מובאים גם ב"אילן ושלח", עמ' 93 ואילך.
 11. (להלן - וילסון) Major R.D. Wilson, Cordon and Search, Aldershot 1949, לפי הספר ותצלומיו, ברור שהבריטים פעלו בשריוניות (לעומת "משמרה-העמק במערכה" וקאוקג'י, המדברים על "טנקים").
 12. וילסון, עמ' 187; משמרה-העמק, עמ' 42. קאוקג'י מאשים את הבריטים שסייעו ליהודים: כשהותקפו - הגנו עליהם, לעתים סייעו להם לתקוף, וסיפקו להם נשק ותחמושת. בפרשת משמר העמק הוא מאשים אישית את גנרל מק'מילן, מפקד הצבא הבריטי בארץ (קאוקג'י, עמ' 31, 39).
 13. משמרה-העמק, עמ' 14. בתיאור המאורעות בספר אין תאריכים. בשוליים ניתנים קטעים מיומן-המשק, אבל חל בהם שיבוש בעמ' 35, בו מתוארות הפעולות של ליל ה-7 (8-9 אפר'), אך